

М. П. Величко

асистент

Навчально-наукового інституту філології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

М. М. Костюк

доцент

Навчально-наукового інституту філології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

КОНЦЕПТ СКУПІСТЬ У «КНИЗІ СКУПИХ» АЛЬ-ДЖАХІЗА ТА «ГОБСЕК» ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАКА

Анотація. У статті проаналізовано концепт СКУПІСТЬ у арабській та французькій літературах на основі творів «Книга скупих» Аль-Джахіза та «Гобсек» Оноре де Бальзака. Концепт реалізується через низку мовних та стилістичних засобів, насамперед через метафори, порівняння, висміювання, показ жорстокості персонажів та демонстрацію руйнівної сили грошей щодо моральних засад особистості. Виділені основні особливості стилю обох творів, їх спільні та відмінні ознаки. Визначені домінуючі теми та проблеми, які постають у творах та у яких реалізується концепт СКУПІСТЬ та інші концепти. Іронія та метафоризація постають домінуючими стилістичними особливостями у творах. Звернення до читача, деталізовані описи та яскраві образи – це те, що об'єднує ці твори та робить їх актуальними і у наш час.

Ключові слова: концепт, вербалізація, метафора, тематика, конотація, нарративна стратегія.

Концептуалізація поняття «гроші» займає особливе місце у світовій літературі. Проблема ставлення людини до грошей, така властивість характеру людини як скнарність привертала увагу письменників ще з античних часів (Плавт «Скарб»), знайшла своє відображення в творчості В. Шекспіра в добу європейського Ренесансу (п'єса «Венеційський купець»), яскраво презентувала себе в доробку французьких митців класицизму та реалізму (Мольєр «Скупий», О. де Бальзак «Гобсек»), не оминула й українську літературу (І. Карпенко-Карий «Хазяїн», «Сто тисяч»). Питання фінансової складової повсякденного життя, балансу між матеріальним та духовним стали об'єктом уваги і східних, зокрема арабських авторів. У цьому контексті найбільш яскраво постає трактат аль-Джахіза «Книга скупих» який торкається теми непомірного збагачення. Аналіз цієї літературної теми репрезентований у чисельних літературознавчих дослідженнях, у тому числі й компаративістичного напрямку, проте, як правило, об'єктами порівняння ставали герої європейської літератури, тоді як напрацювання, присвячені аль-Джахізу, були значно скромнішими. У цьому контексті актуальним та новаторським видається залучення до розгляду творів арабського автора аль-Джахіза та зіставлення героїв його текстів з героями європейських письменників. Відтак метою статті є порівняння особливостей образів творів аль-Джахіза та О. де Бальзака в аспекті проблеми прагнення людини до матеріального збагачення та реалізація концепту СКУПІСТЬ у цих творах.

Скнарність як риса характеру є досить поширеною і має неабияку владу над людиною. Іноді трапляється так, що гроші визначають вчинки людини, її життя. Щоб пояснити значення лексеми «скнарність», звернімося до словника синонімів, який подає такий лексичний ряд: *скнарність, скряжництво, корисливість, сріблολюбство, своєкорисливість, жадібність, скваліжництво* [2]. Усі слова тією чи іншою мірою несуть негативну оцінку цієї якості людини. Проте дуже важко визначити межу, яка відокремлює людину ошадливу від скупі і навіть жадібної [5]. У французькій мові у словнику Ларус лексема “*avarice*” (снарість) представлений наступний лексичний рядом: *ladrerie, lésine, parcimonie, pingrerie, rapacité* [9]. Усі слова вживаються переважно у контекстах з негативною конотацією. У арабській мові маємо лексеми الجشع البخل التفاهة. «Книга скупих» Аль-Джахіза (775–868) та «Гобсек» Оноре де Бальзака

(1799–1850) – два непересічні твори, написані у різні епохи, у різних культурних вимірах та різними мовами, арабською та французькою. Однак, незважаючи на таку, на перший погляд, різючу різницю, обидва ці твори репрезентують особливу філософію, прикметні витонченим стилем та актуальними на сьогодні концептами (феноменами) Скупості, Багатства, Пристрасті та Життя. Теми й проблеми, що постають у творах, є актуальними й у ХХІ ст [6].

У класичних творах, які є об'єктами нашого розгляду, аль-Джахіз та О. де Бальзак змушують сміятися над скупістю героя, вражають читача жорстокістю скнар, показують руйнівну силу грошей для людської особистості, тим самим різнобічно реалізують концепт СКНАРІСТЬ. Проте одну й ту ж проблему обидва автори вирішують у різний спосіб та через різні лінгвостилістичні засоби.

Розкриваючи образ Гобсека, французький автор демонстративно показує, як скупість може бути руйнівною не тільки для душі, а й для тіла людини, яким дивним це б не здалося: «А втім, він був мученик своєї обережності. Один пожилець, що йшов за ним по сходах, підняв монету і подав йому. – Це не моя, – відповів той, замахавши рукою. – У мене – золото?! Хіба, я жив би так, як живу, коли б був багатий?» [4]. Влада золота, про яку Гобсек стільки говорив, робить своєю жертвою його самого, він сам собі створює пастку. Його вбиває власна ж ідея про всевладність золота та його неперевершену самоцінність: «Він ненавидів своїх спадкоємців і не уявляв собі, щоб його багатством міг коли-небудь володіти хтось інший, крім нього, навіть після його смерті» [там само].

Гобсек настільки боявся втратити свої надбання, що непомітно для себе знищив їх у фізичному розумінні: дорогі тканини, посуд, картини – все зіпсувалося, все виявилось втраченим для світу. Якщо зважити на особливість авторського задуму, цей зовнішній абсурд – природне завершення подібного ставлення до життя. Натомість кожен персонаж твору «Книги скупих» представляє свою історію, своє бачення життя, виправдовує або ж, швидше, пояснює свою скупість. А чи міг би парижанин Гобсек стати одним із персонажів аль-Джахіза? Докладний аналіз основних концептів покаже спільні та відмінні риси цих майстерних творів.

Концепт СКУПІСТЬ реалізується у творі через образи грошей, золота, матеріальні блага, тощо. У творі «Гобсек» є детальні описи, складні синтаксичні конструкції та граматичні звороти. Серед стилістичних засобів можна виділити наступні: порівняння, метафори, метонімії та гіперболи. Вербалізація концепту СКУПІСТЬ реалізується насамперед через метафори. Наведемо декілька прикладів: «визнання – це борг»; «сила – золото» [10, с. 67]. Лексема «золото» та похідні слова від цього слова постійно з'являються у творі, зазвичай підкріплені складними синтаксичними конструкціями.

Не тільки видатний письменник, а й неординарний науковець, аль-Джахіз набув вичерпних знань з арабської культури та граматики, а також навчався у багатьох учених того часу. Авторитет аль-Джахіза визнавався ще за життя: йому було дозволено вільно входити і виходити під час аудієнцій халіфа. Поряд з Умаром бін аль-Хаттабом і Хасаном аль-Басрі він був названий серед трьох осіб, «за яких арабам могли позаздрити інші народи» [8, с. 256]. Про те, наскільки справедлива наведена вище думка про аль-Джахіза, дозволяє судити інша сторона його творчості, його невеликі за обсягом трактати (всього їх дійшло до нас одинадцять).

Час аль-Джахіза був епохою накопичення багатств, і багатство було визначенням становища людини у суспільстві; саме тоді в Багдаді склалася приказка: «Гроші є гроші, а інше – нісенітниця» [7, с. 72]. Звичайно, це накопичення відбувалося зовсім не від надмірної скнарості чи економії, а в результаті експлуатації чужої праці, лихварства та спекуляції, про що тільки мимохіть йдеться в оповіданнях аль-Джахіза. Водночас це була й епоха нестримних витрат, неймовірної розкоші та гонитви за насолодами.

Основною композиційною особливістю «Книги про скупих» є те, що вона складається з окремих розповідей, які об'єднує спільна тематика – скупість персонажів [12]. Твору передує передмова, у якій автор веде діалог з читачем та розповідає про наповнення книги: «Я розповідаю, чому вони не соромляться відмовляти собі в приємних наїдках у себе вдома і накидаються на них у будинках у інших людей; чому вони занурюються у скнарість і чому вони вважають за краще робити те, що неминуче накликає на них ім'я скупих, яке вони настільки зарозуміло зневажають; звідки у них пристрасть купувати при їх помірності у витратах; чому вони поводяться з багатством так, начебто бояться його втратити, і не поводяться з багатством так, начебто сподіваються його зберегти; чому у цих людей, незважаючи на їхнє тривале благополуччя і абсолютне здоров'я, більше страху, ніж надії: адже здорових людей на світі більше, ніж хворих, а щастя не менше, ніж бід [12]». Далі автор наводить послання Сабля ібн Харуна його двоюрідним братам, коли вони висловили йому осуд за його ставлення до скупості.

Після послання йде цикл оповідей про скупість людей. Вони мають гумористичний відтінок – це дозволяє зробити висновок, що з кількох наявних у світовій літературі шляхів представлення

скупості (враження, висміяння, демонстрація згубного впливу) аль-Джахіз обирає висміяння з відтінками демонстрації.

Вже у вступній частині книги, у зверненні до читача стає зрозуміло, що аль-Джахіз буде цю частину на протиставленні: «не соромляться відмовляти собі» – «накидаються на них», «пристрасть купувати» – «помірність у тратах», «страх» – «надія», «здорові» – «хворі», «щастя» – «біди». Також автор використовує багато звернень до читача і таким чином ніби веде з ним діалог, допомагає заглибитися в зміст.

Розповіді у книзі переважно написані від першої особи й оформлені як перекази слів інших людей. Така нарративна стратегія покликана створити відчуття близькості читача до оповідачів [3, с. 98]: «Товариш розповів мені наступне: «Прийшов я одного разу. Виявилось, що обідній стіл ще неприбраний, але люди вже завершили трапезу та звільнили свої руки. Я протягнув було руку, щоб почати їсти, але він мені сказав: «Добивай поранених і не чіпай неушкоджених!». Цим він хотів сказати: «Їж курку, частина якої вже з'їдена і курча, у якого відірвана ніжка, що ж стосується цілих, то їх не чіпай; а також бери вже початий хлібець, на який вже потрапило трохи підливи» [11, с. 10]. Продовжуючи тему різних способів економії на продуктах харчування, автор в уста свого героя вкладає ще й такі поради: «Юсуф ібн Омар говорив слугам, які подавали їжу на стіл: – Готуйте побільше рідкого хлібного супу, оскільки це їжа для беззубого, адже може бути, що за столом сидітиме стара людина, в якій всі зуби вже випали. Чи дитина, у якої зуби ще не виростили; дайте гостю обскубувати кістку, очищену від більшої частини м'яса, бо це корисніше та лікувальніше, оскільки пригнічує потяг до м'яса» [10, с. 19].

Трактат містить як конкретні приклади скнарості, так і загальні міркування про ставлення до матеріальних благ: «Коли кажуть «скупий», то цим стверджують, що в нього руках міцно тримається багатство, а коли кажуть «щедрий», то цим повідомляють, що багатство просто вислизає з його рук. Ти накопичував гроші, не жалкуючи сил, але знай, що їх зберегти ще важче, їм потрібна турбота» [8, с. 156]. Аль-Джахіз з іронією говорить про намагання багатіїв компенсувати матеріальними статками певні особистісні характеристики, такі як доброчесність, віра в Бога, високі моральні якості: «Ти схвалив висловлювання аль-Асмаї про те, що більшість мешканців пекла – бідняки і жінки, а більшість мешканців раю – багатії і що тільки володарі великих статків отримують винагороду» [там само].

Твори аль-Джахіза дають багатий матеріал для розуміння та пізнання життя і побуту мешканців великих міст того часу, а «Книга скупих» особливо цікава у цьому сенсі. У своєму трактаті автор виступив проти одвічної вади – скнарості, звернувся до проблеми залежності людини від матеріального, що згодом розроблялася у світовій літературі, поезії та прозі. «Книга скупих» цікава вже тим, що є одним із перших творів, у якому піднята ця проблема, а головна, можливо, її цінність полягає в тому, що автор малює своїх персонажів з натури, виставляє їх недоліки на загальні осуд та осміяння. При цьому він виявляє майстерне вміння розібратися у психології, життєвій філософії скупих людей, дивовижну спостережливість і глибоке розуміння людського характеру, здатність проникнути в душу людини і тонко вловити її рух [7, с. 183]. Зображуючи характери та вчинки скупих, автор розповідає про них як про своїх знайомих, запрошуючи читача посміятися разом над людською жадібністю та скнарністю [1]. Цікавим у цьому контексті є вислів, який аль-Джахіз наводить у своїй книзі «Про мистецтво мови», демонструючи свою проникливість: «Кажуть, що є десять якостей, властивих десяти категоріям людей, які найбільше огидні: це бідність у правителів, зрада у шляхетних, злидні у вчених, брехливість у суддів, запальність у розумних, слабкість розуму у дорослих, хворобливість у лікарів, глумливість у нещасних, хвастощі у бідняків, скупість у багатих...» [8, с. 234].

Концепт СКУПІСТЬ реалізується здебільшого у контекстах з негативною конотацією у творах і аль-Джахіза, і О. де Бальзака. Скупість постає не лише як проблема, спричинена економічною скрутою та матеріальними складнощами, але досить часто є свідомим вибором способу життя людини. Так, актуалізацію цього факту бачимо у дискурсі скупих у трактаті аль-Джахіза. Персонаж Оноре де Бальзака, Гобсек, також, незважаючи на великі статки і маючи можливість жити добре, витрачати гроші та йти на компроміси, ніколи не робить поступок своїм клієнтам, хоч яка б життєва ситуація у них не склалася або як би не подобалася йому жінка. Крім того, на спосіб життя Гобсека не можуть мати вплив будь-які життєві обставини, оскільки, на думку самого героя, «життя – це машина, яку у рух приводять гроші», тому його життя зводиться до постійного збагачення лише заради володіння великою кількістю золота.

Концепт СКУПІСТЬ в обох творах розкривається та вербалізується через поняття «пристрасть до предметів». Неодноразово у творі Оноре де Бальзака Гобсек зображується як людина, яка має незвичайну, навіть спотворену пристрасть до матеріальних речей: золота, коштовних подарунків, грошей. Оповідач, який опиняється у будинку Гобсека, вражений тим, до чого може призвести неприродна скупість

лихваря: «Одімкнувши першу кімнату, я зрозумів його слова, що спершу здалися мені безглуздими; я побачив, до чого може призвести скупість, коли вона перетворюється на несвідому, позбавлену всякої логіки пристрасть, приклади якої ми так часто знаходимо у провінції» [10, с. 12].

Персонажі у «Книзі скупих» та Гобсек в однойменному творі є досить суперечливими і своєрідними. Цікаво, що зображуючи Гобсека, автор позбавляє його ознак статі та віку: «Гобсек був скоріше дитиною, ніж старим, або певніше – і дитиною, і старим водночас; Якщо всі лихварі схожі на нього, то, гадаю, вони без статі» [там само, с. 54]. Теж саме стосується віросповідання персонажа: «Здавалося, він скоріше байдужий до релігії, аніж невіруючий» [там само, с. 89].

Не можна не розглянути обидва твори у розрізі прагматичного підходу. Дійсно, концепт Скупість є як для аль-Джахіза, так і для Оноре де Бальзака вдалим приводом, інструментом, завдяки якому письменники намагаються висміяти не лише окремі верстви населення, деякі професії, але і суспільство та владу загалом. З вуст Гобсека виривається фраза, яка характеризує паризьке суспільство того часу: «Золото – ось духовна суть усього теперішнього суспільства» [4]. Люди, які були при владі, автоматично ставали багатими, яким би шляхом вони не досягли своєї посади, наполегливою працею або зв'язками. Одна з героїнь «Гобсека» промовляє показову фразу, говорячи про юнака, який їй подобається: «А коли «цей хлопчик» добереться до влади, багатство саме прийде до нього» [10, с. 112]. Влада та багатство стають ніби синонімічними, відображають соціальну нерівність та несправедливість.

Все це засвідчує, що феномен Скупості як для аль-Джахіза, так і для Оноре де Бальзака є соціальним фактом, тобто невід'ємною складовою суспільства. Поняття «тотального соціального факту» (“fait social total”) було розроблене французьким дослідником Марселем Мосом, який відзначав, що певний соціальний факт є невід'ємним від суспільства [13]. Тобто скупість постає не лише як сліпа пристрасть до золота, але як «інтерсуб'єктивна пристрасть», яка визначає спосіб життя людей, їх спілкування та взаємини.

На відміну від персонажів аль-Джахіза, які все ж знаходять певні аргументи, щоб виправдати свою поведінку, Гобсек залишається вірним своїй впертості та скупості до кінця днів. Навіть на смертному ложі він жалкує лише про одне – кому ж дістанеться все золото та подарунки: «Мені раптом здалося, що в мою кімнату ллється золото, і я встав, щоб зібрати його. Кому дістанеться все моє добро? Я не залишу його скарбниці. Я склав заповіт... Так, усе в мене є, і все доведеться покинути. Ну, ну, батечку Гобсеку, – сказав він, звертаючись до себе, – не треба легкодухості, будь самим собою» [4]. «Бути самим собою», триматися гідно до кінця все ж викликає повагу і означається французьким письменником «дивним поєднанням скупості і своєрідності характеру» [там само].

У «Книзі скупих» аль-Джахіза концепт Скупості вербалізується іменниками «вибір» (tafdil), «насолота» (tana`amtum) та «задоволення» (ladda). Таким чином, відбувається розрізнення двох тип потреб у людей: негайні потреби, які пов'язані з їжею та засобами на прожиття та потреби, пов'язані з естетичним та інтелектуальним задоволенням. Щодо «Гобсека», то поняття насолоди та задоволення у цьому творі відходять на другий план. Гобсек, який може дозволити собі більше ніж будь-який паризький багач, все ж живе досить скромно, не відвідує ресторани, просто ховаючи свої статки вдома, а коли не вистачає місця, просто у печі. Сам процес накопичення був для Гобсека найвищим благом: «Ніхто не знав, куди він дівав ці дарунки. Все приносили йому додому, але звіти нічого не виносили» [4]. Крім того, Гобсек радить своєму другові «не жити на широку ногу» та «не тринькати грошей» [4]. Скупий Гобсек засуджує багатіїв, які витрачають всі гроші на різні забаганки, а потім залишаються ні з чим: «Хіба це не втіха? Влада і втіха – хіба не в цьому полягає суть усього нашого суспільного ладу?» [10, с. 56]. Отже, Оноре де Бальзак, з одного боку, засуджує скнарість та скупість лихваря, а з іншого – марнотратство та слабодухість багатих людей, які витрачають гроші на непотрібні та неважливі матеріальні речі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що у творі «Книга скупих» аль-Джахіза та «Гобсек» Оноре де Бальзака концепт СКУПІСТЬ реалізується письменниками як сильна пристрасть та нерозумна впертість, які впливають не лише на саму людину, її характер та звички, але й на тих, на кого вона здійснює свій вплив, на взаємовідносини між людьми та на суспільство вцілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асадов Ф. Абу Усман Амр Ибн ал-Джахиз. Послание ал-Фатху Б. Хакану о достоинствах тюрков и остального халифского войска. Баку, 1993. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus2/Jahiz/frameautor.htm>
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. VIII, 1728 с.
3. Касумова А. Арабская средневековая плутовская новела. Баку, 2007. С. 166.

4. Оноре де Бальзак. Гобсек. Електронне джерело. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=20>
5. Основні засоби творення образу людини, засліпленої прагненням до наживи. *Онлайн-бібліотека української мови: освітній онлайн ресурс*. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=3125>
6. Панченко О.І. Концепт гроші в англійській та українській мовах. Науковий вісник Херсонського державного університету. Випуск 36. 2019. С. 81–84. DOI: [orcid.org/0000-0003-2217-5613](https://doi.org/10.26907/2663-5682.2019.36.81-84)
7. الأمثال عند العرب. قاموس المصطلحات. صباح وكوتشيرجينسكي. – كييف, 2015
8. ريخ العرب في العصور: الإسلامي، الأموي، العباسي، الحديث. – دمشق، وزارة التربية، 1993
9. Dictionnaires Larousse français <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/avarice/7016>
10. Honoré de Balzac. Gobseck. Paris : Nathan, 2018. 156 p.
11. Houssem L. The Abbasid Translation Movement: al-Jahiz as a Pioneer / Studies in Translation. Н. 7–22.
12. Leuberling J. al-Jāhiz / Britannica. URL: <https://www.britannica.com/biography/al-Jahiz>
13. Marcel Mauss. Essai sur le don : forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques. Sociologie et anthropologie. Paris : PUF, 1950.

M. Velychko, M. Kostiuk. The concept of miserliness in the “Book of the misers” by Al-Jahiz and “Gobseck” by Honoré de Balzac. – Article.

Summary. The article analyzes the concept of Stinginess in Arabic and French literature based on the works “Book of Misers” by Al-Jahiz and “Hobsek” by Honore de Balzac. The concept is implemented through a number of linguistic and stylistic devices, primarily through metaphors, similes, ridicule, showing the cruelty of the characters and demonstrating the destructive power of money in relation to the moral foundations of the individual. The main features of the style of both works, their common and distinctive features are highlighted.

Dominant themes and problems that appear in the works and in which the concept of Stinginess and other concepts are implemented are defined. Irony and metaphorization appear as dominant stylistic features in the works. Reference to the reading, detailed descriptions and vivid images are what unite these works and make them relevant even in our time.

Key words: concept, verbalization, metaphor, theme, connotation, narrative strategy.

УДК 811.112.2'367.7:82-9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5682/2023/38/12>

В. Ю. Канна

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри прикладної філології
Маріупольський державний університет
м. Київ, Україна

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИДІЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ПОЗИТИВНОЇ ОЦІНКИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню функціонально-семантичної категорії позитивної оцінки. Проаналізовано співвідношення семантичного значення позитивної оцінки та засобів її вираження у сучасній англійській мові, описано структуру даної категорії.

Ключові слова: функціонально-семантичний, позитивна оцінка, засоби вираження, структура, прикметники.

Оцінка відноситься до власне людських категорій. Вона задається фізичною та психічною природою людини, її буттям та чуттєвістю; вона задає її мислення та діяльність, її відношення до інших людей та предметів дійсності, її сприйняття мистецтва. Мета і завдання роботи – дослідити функціонально-семантичну категорію позитивної оцінки, її структуру та засоби вираження у сучасній англійській мові.

Дослідженням різних аспектів оцінки займалися такі вчені-лінгвісти Н. В. Вишивана [1], Т. А. Космеда [2], Г. І. Приходько [4], Дж. Р. Мартін [8] та ін. Лексико-граматичним класом слів англійської мови, семантичною основою яких слугує саме якість, є прикметники. Прикметники як одиниці лексичного рівня